

ОБ'ЄКТ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ «ДЕРЖАВНА ЗРАДА»

КОНЧУК Наталія Сергіївна - аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ

Проанализирован родовый объект преступления, предусмотренного ст. 111 УК Украины; установлено содержание понятий «национальная безопасность» и «государственная безопасность»; выяснен основной непосредственный, а также дополнительный факультативный объекты государственной измены.

Ключові слова: об'єкт складу злочину, суспільні відносини, національна безпека, державна зрада.

Постановка проблеми

Проблема визначення об'єкту складу злочину в кримінально-правовій науці є ключовою, оскільки будь-який злочин посягає на конкретний об'єкт. Визначення останнього має важливе значення для з'ясування юридичної сутності, характеру і ступеня суспільної небезпеки посягання, його правильної кваліфікації, відмежування від інших злочинів тощо. Особливості та якості об'єкта дозволяють найбільш повно розкрити соціально-правовий зміст і юридичні ознаки будь-якого складу злочину, в тому числі і державної зради.

Стан дослідження

Слід зазначити, що у кримінально-правовій літературі питанню об'єкта складу злочину присвячено чимало праць. Зокрема, його дослідженням займалися такі провідні, вчені як В. П. Ємельянов [1], М. І. Коржанський [2], Г. П. Новосолов [3], В. Я. Тацій [4] та інші. У результаті напрацювань цих вчених у теорії кримінального права закріпилося положення, що об'єктом

складу злочину є те, на що посягає винна особа і чому внаслідок посягання заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння [5, с. 98]. Однак проблема об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 КК України розглядалася лише частково Р. Л. Чорним [6], С. В. Дяковим [7], В.Н. Рябчуком [8], О. Ф. Бантишевим та О. В. Шамарою [9].

Метою статті є аналіз та визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 КК України.

Виклад основних положень

Аналіз суспільних відносин, які порушує розглядуваний злочин, слід розпочинати з загального об'єкта. У ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) зазначається, що КК України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства. Тим самим ця норма визначає перелік найбільш важливих об'єктів, що забезпечуються кримінально-правовою охороною. Таким чином, загальним об'єктом державної зради, як і всіх інших злочинів, передбачених Особливою частиною КК України, є вся сукупність суспільних відносин, які охороняються від злочинних посягань. Загальний об'єкт злочину є єдиним для всіх злочинів. Однак не можна зводити функціональне

значення загального об'єкта до своєї рідної межі, яка відділяє сферу злочинного діяння від незлочинного [10, с. 115]. Для аналізу соціальної та юридичної сутності злочинів, ступеня їх суспільної небезпечності, а також їх правильної кваліфікації необхідно розкрити також сутність родового об'єкта [10, с. 61], під яким розуміють «об'єкт, що охоплює певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною і економічною сутністю суспільних відносин, які повинні охоронятись у силу цього єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм» [4, с. 85]. М. І. Коржанський справедливо зазначає, що згідно зі структурою кримінального законодавства при пошуку родового об'єкта злочину можна користуватися таким правилом – діяння, які містяться в одному розділі КК України, посягають на той самий родовий об'єкт [10, с. 83]. За таких умов, у першу чергу, слід визначити, у якому розділі Особливої частини КК України передбачений злочин, який регламентує кримінальну відповідальність за державну зраду. Відповідне посягання передбачене у розділі I Особливої частини «Злочини проти основ національної безпеки України» (ст. 111 «Державна зрада» КК України), що є одним із найнебезпечніших видів злочинної діяльності. Іншими словами, назва відповідного розділу вказує на зміст родового об'єкта злочину, правильність визначення якого має важливе значення при вирішенні питань розмежування державної зради із суміжними посяганнями. Слід погодитись з позицією О. Ф. Бантишева та О. В. Шамари, які вважають, що суспільна небезпека злочинів проти основ національної безпеки України, в тому числі і державної зради, полягає, насамперед, у створенні, формуванні негативних, шкідливих, суспільно небезпечних зв'язків і відносин, за наявності й в умовах яких стає можливим заподіяння шкоди правоохоронним благам [9, с. 133].

У кримінально-правовій літературі не існує єдності позицій з приводу визначення родового об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 «Державна зрада» КК України. Узагальнивши їх, можна виділити принаймні три позиції. Так, одні автори стверджують,

що родовим об'єктом відповідного злочину є національна безпека [11, с. 53], державна безпека України [12, с. 45], безпека держави у різних її сферах [13, с. 9], головними складовими якої є пріоритетні національні інтереси [14, с. 250]. Окрім того, деякі науковці ототожнюють поняття «національна безпека» і «державна безпека» [15, с. 25].

Відповідно, представники другої позиції родовим об'єктом державної зради визнають суспільні відносини, що забезпечують стабільність і нормальне функціонування державної влади в цілому, а також її окремих інститутів і органів. Цей об'єкт має такі складові: основи конституційного ладу і безпеки держави; забезпечення нормального функціонування органів державної влади [16, с. 315].

Нарешті, треті визнають його як суспільні відносини, що забезпечують існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави [17, с. 20]. Видається, кожна з цих позицій заслуговує на увагу. Однак не вдаючись у детальне обґрунтування істинності чи спростування тих чи інших позицій, відзначимо, що, мабуть, для визначення родового об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 КК України, в першу чергу, необхідно з'ясувати зміст таких понять, як «національна безпека» та «державна безпека», а також визначити їх співвідношення між собою. Окрім того, назрілим є визначення юридичної конструкції «основи національної безпеки», проблеми забезпечення якої є важливими на будь-якому етапі розвитку держави та пов'язані з вирішенням цілого комплексу завдань у політичній, військовій, інформаційній, економічній, правовій та інших сферах розвитку суспільства і держави.

Наукове тлумачення юридичної конструкції «національна безпека України» передбачає перш за все розкриття змісту поняття «безпека», яке розглядається через призму забезпечення захищеності її об'єкта від небезпек, створення для держави, людини і суспільства сприятливих умов життєдіяльності та розвитку [18, с. 14]. Отже, безпека – це стан, коли не загрожує небезпека, не заподіюється й не

може бути заподіяна шкода певним інтересам, цінностям.

У п. 1 ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» національну безпеку розглядають як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у різних сферах. З аналізу вищевказаної дефініції можна виділити такі основні види безпеки, які у сукупності утворюють національну безпеку, а саме: безпека особи, безпека суспільства, безпека держави, а також зовнішньополітична, внутрішньополітична, воєнна, економічна, соціальна, інформаційна безпеки, безпека державного кордону України та інші види безпеки. Звідси випливає, що не слід ототожнювати поняття національної безпеки та безпеки держави, оскільки остання є її різновидом. Про це свідчить також аналіз змісту ст. 7 «Загрози національним інтересам і національній безпеці України» Закону України, де вказується, що одною із основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України, а також її стабільності, є втручання у сферу державної безпеки.

Як випливає із визначення, яке міститься у п. 1 ст. 1 вищевказаного Закону, в основу національної безпеки покладено поняття «захищеність життєво важливих інтересів». При цьому, у тому ж законі національні інтереси трактуються як життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності українського народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [19]. Як справедливо відзначає В. А. Ліпкан, національні інтереси є поняттям більш широким, ніж національна безпека, оскільки остання сама становить національний інтерес, адже забезпечення безпеки особи, суспільства і держави є неодмінною умовою виживання країни, без чого стає неможливим досягнення цілей іншого порядку [20, с. 298].

У кримінально-правовій літературі не існує єдності позицій з приводу визначення поняття національної безпеки. Так, Л.І. Ільчук вважає, що національна безпека є узагальненим критерієм, який характеризує спроможність держави зберегти територіальну цілісність, суверенно вирішувати політичні, економічні та інші питання й виступати як самостійний суб'єкт системи міждержавних відносин [21, с. 54–55]. Натомість, О.П. Дзьобань пропонує національну безпеку розглядати як ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, а також як показник здатності суспільства і держави стримувати або усувати внутрішні і зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку [22, с. 26]. Видається, що більш повною та переконливою є позиція О. П. Дзьобань, оскільки він у своєму визначенні ставить акцент на людину, суспільство і державу, які у ст. 3 Закону України розглядаються як об'єкти національної безпеки. Окрім того, автор вказує на таку юридичну конструкцію, як «внутрішні і зовнішні загрози», що, безумовно, охоплює широке коло усіх реальних та потенційних загроз національній безпеці України.

Слід зазначити, що тлумачення юридичної конструкції «основи національної безпеки України» не наводиться у вищезазначеному законі. Загальновідомо, що поняття «основи» слід трактувати як основоположні принципи, вихідні засади. Водночас, у преамбулі до Закону України «Про основи національної безпеки України» зазначено, що у ньому визначаються основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки людини та громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Відповідно, з аналізу положень Закону випливає, що до основ національної безпеки України необхідно відносити: об'єкти національної безпеки (людина, суспільство і держава), пріоритети національних інтересів (гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист дер-

жавного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України, зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві тощо), основні напрями державної політики з питань національної безпеки. Отже, виходячи із зазначеного закону України, напрями основ національної безпеки стосуються політичної, військової, економічної, соціальної, екологічної, науково-технологічної та інформаційної сфер.

Таким чином, родовий об'єкт розглядуваного складу злочину, характеризується складною, комплексною структурою та включає в себе суспільні відносини з охорони основ національної безпеки України, що забезпечують існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави [23, с. 23]. З огляду на зазначене вважаємо, що родовим об'єктом злочинів, що передбачені у Розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України», є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення основ національної безпеки держави.

Останнім рівнем поділу об'єктів злочину по вертикалі є рівень безпосереднього об'єкта злочину. Відповідно, безпосередній об'єкт злочину – «це той конкретний інтерес, ті конкретні блага й інтереси, що порушуються в результаті вчинення конкретного злочину. Це той інтерес, носієм якого є конкретна особа; група, населення, суспільство, держава» [9, с. 137]. Не викликає заперечень той факт, що безпосередній об'єкт є обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину, без точного встановлення якого суттєво ускладнюється, а то й унеможливується надання кримінально-правової оцінки вчиненому. Безпосередній об'єкт співвідноситься з родовим як частина та ціле. При цьому родовий об'єкт покладений в основу побудови Особливої частини КК України, а безпосередній – має значення, насамперед, під час здійснення кримінально-правової кваліфікації і проведення розмежування складів злочинів.

Досліджуючи об'єкт складу злочину, який передбачає кримінальну відповідальність за державну зраду, зазначимо, що у наукових джерелах можна зустріти різні визначення основного безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 КК України. Однак найбільш поширеними можна виділити три підходи. Зокрема, представники першого підходу безпосереднім об'єктом державної зради визначають державну безпеку у будь-якій сфері [24, с. 47]. Натомість, представники другого підходу – суспільні відносини щодо забезпечення безпеки конституційного ладу (ст. ст. 109, 110, 111, 114 КК України). На обґрунтування своєї позиції вказують, що безпека конституційного ладу передбачає захищеність державного ладу та інших його складових: організації і діяльності державної влади; здійснення владних повноважень органами державної влади; суверенітету і незалежності, територіальної цілісності та недоторканості України. Щодо економічної та інформаційної безпеки, то вказується, що з точки зору кримінально-правової охорони їх можна розглядати як самостійними складовими конституційного ладу, так і через призму суверенітету держави [25, с. 268]. Нарешті, представники третього підходу вважають, що основним безпосереднім об'єктом злочину є національна безпека переважно у сфері державної безпеки, воєнній, інформаційній, економічній і науково-технологічній сферах [11, с. 57].

Кожен із вищевказаних підходів заслуговує на увагу, однак потребує уточнення. Зокрема, позиція представників першого підходу є надто вузькою, оскільки вчинення злочину, передбаченого ст. 111 КК України посягає не лише на державну безпеку України, але й на економічну, інформаційну безпеку, що є чітко передбаченим у диспозиції відповідної статті («державній, економічній чи інформаційній безпеці України») та свідчить про те, що державна зрада має кілька безпосередніх об'єктів. Окрім того, на державну безпеку посягають такі особливо небезпечні злочини, як терористичний акт, диверсія тощо.

Що стосується другого підходу, то відзначимо, що він загалом є прийнятним, од-

нак визнання суспільних відносин щодо забезпечення безпеки конституційного ладу основним безпосереднім об'єктом не лише злочину, передбаченого ст. 111 КК України, але й злочинів, які регламентують кримінальну відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України), шпигунство (ст. 114 КК України), є недопустимим, оскільки безпосередній об'єкт має важливе значення при вирішенні питань розмежування злочинів із суміжними.

Найбільш вдалим, на наш погляд, є позиція вчених, яка висвітлена у третьому підході, оскільки він безпосередньо впливає зі змісту диспозиції ст. 111 КК України. Однак, видається, що об'єктом складу злочину державна зрада слід визнавати не національну безпеку у сфері державної безпеки, воєнній, інформаційній, економічній і науково-технологічній сферах, а скоріш за все, суспільні відносини, що забезпечують національну безпеку, оскільки злочин завжди спрямований на зміну суспільних відносин, а не на заподіяння шкоди чомусь іншому.

Слід зазначити, що, виходячи із формулювань, які містяться у диспозиції ст. 111 КК України, можна визначити безпосередній об'єкт складу злочину, а зокрема: суспільні відносини, що забезпечують національну безпеку, її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку. Звідси випливає, що безпосередній об'єкт державної зради складається з таких самостійних груп, які складають основні інтереси держави у сфері: суверенітету; територіальної цілісності й недоторканності; обороноздатності; державної безпеки; економічної безпеки; інформаційної безпеки, що свідчить про те, що злочин, визначений ст. 111 КК України, враховуючи його безпосередній об'єкт, необхідно віднести до так званих «багатооб'єктних» злочинів, які одночасно заподіюють шкоду декільком суспільним відносинам. Не викликає заперечень той

факт, що названі вище групи суспільних відносин є альтернативними та цілком самостійними об'єктами злочину, передбаченого ст. 111 КК України. Звідси випливає, що «для наявності складу державної зради достатньо установити наявність посягання хоча б на одну з названих груп відносин, на одну зі сфер інтересів суспільства й держави» [9, с. 152].

Не викликає заперечень той факт, що злочин, окрім основного безпосереднього об'єкта, обов'язково посягає ще й на додатковий об'єкт. Як додатковий безпосередній об'єкт можуть виступати такі суспільні відносини, що захищаються лише «попутно», оскільки ці відносини неминуче ставляться в небезпеку заподіяння шкоди при вчиненні посягання на основний об'єкт [26, с. 74]. Окрім того, В. Я. Тацій вважає, що додатковий об'єкт так само, як і основний безпосередній, має важливе значення для визначення соціально-політичної сутності вчиненого злочину, встановлення тяжкості наслідків, що настали або можуть настати [4, с.100-102].

В свою чергу, додатковий безпосередній об'єкт може бути додатковим обов'язковим (шкода спричиняється неминуче) і додатковим факультативним (існує лише можливість спричинення шкоди). Щодо останнього, то в одних випадках шкода такому об'єкту завдається, а в інших – ні [27, с. 294]. В свою чергу, П. С. Матишевський вважає, що «ознаки складу конкретного злочину не можуть бути факультативними, вони завжди обов'язкові. Та обставина, що те чи інше конкретне злочинне діяння поряд з основним або додатковим об'єктом іноді посягає на інші соціальні блага, не може бути підставою для визнання цих благ об'єктом злочину, оскільки вони не відображають специфіку складу злочину і не впливають на його кваліфікацію» [28, с.104]. Таким чином, слід з'ясувати наявність або відсутність у злочині, який регламентує кримінальну відповідальність за державну зраду додаткового обов'язкового і додаткового факультативного об'єкта.

Видається, що додатковий обов'язковий об'єкт у складі злочину, який передбачає відповідальність за державну зраду, відсут-

ній. Наприклад, внаслідок вступу на службу до збройних сил ворога порушуються лише відносини, що забезпечують національну безпеку. Натомість, додатковими факультативними безпосередніми об'єктами можуть виступати найрізноманітніші суспільні відносини, які порушуються внаслідок зрадницьких дій: громадська безпека, відносини власності, здоров'я іншої особи тощо. Також додатковим факультативним об'єктом можуть виступати права та свободи людини і громадянина, економічні інтереси суб'єктів господарювання (наприклад, розлад грошової, кредитної, валютної систем України), а також охоронювані законом громадські інтереси. У кримінально-правовій літературі справедливо зазначають, що життя іншої особи не входить до складу об'єкта державної зради. Тому, коли внаслідок державної зради вчиняється вбивство громадян України в результаті участі в бойових діях на боці ворога, то вчинене пропонують кваліфікувати за сукупністю (ст. 111 та ст. 115 КК України) [29, с. 80].

Висновки

Отже, дослідивши питання об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 КК України, можна зробити наступні висновки:

- родовим об'єктом аналізованого посягання є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення основ національної безпеки держави;
- основним безпосереднім об'єктом – суспільні відносини, що забезпечують національну безпеку, її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку;
- додатковим факультативним об'єктом – права та свободи людини і громадянина, економічні інтереси суб'єктів господарювання (наприклад, розлад грошової, кредитної, валютної систем України), а також охоронювані законом громадські інтереси.

Література

1. Емельянов В.П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке / В.П. Емельянов // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 7–11

2. Коржанский Н.И. Объект посягательства и квалификация преступлений / Коржанский Н.И. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1976. – 188 с.

3. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Новоселов Г.П. – М.: НОРМА, 2001. – 208 с.

4. Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / Тацій В.Я. – Харьков: Вища школа, 1988. – 182 с.

5. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. / М.І.Бажанов, Ю.В. Булін, В.І. Борисов [та ін.]; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.

6. Чорний Р. А. Проблеми поняття злочинів передбачених у розділі I Особливої частини КК України / Р. А. Чорний // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013 р. – С. 346-356.

7. Дяков С. В., Игнатъев А. А., Карпушин М. П. Ответственность за государственные преступления / Общ, ред. и введение Л.И. Баркова. – М.: Юрид. лит., 1988. – 224с.

8. Рябчук В.Н. Государственная измена и шпионаж: уголовно-правовое и криминологическое исследование. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2007. – 1115 с.

9. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): моногр. / О.Ф.Бантисhev, О.В.Шамара. – [3-е вид., перероб. та доп.]. – К. : 2014. – 198 с.

10. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – 2-ге вид. – К.: Атіка, 2002. – 639 с.

11. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / За ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменного. Т. 1 – Луганськ: Видавництво «Елтон-2», 2012 р. – 780 с.

12. Скулиш Є.Д. Проблеми створення системи кримінально-правової охорони державної безпеки / Є.Д. Скулиш // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (11–

АНОТАЦІЯ

Визначено родовий об'єкт складу злочину, передбаченого ст. 111 КК України; встановлено зміст понять «національна безпека» та «державна безпека»; з'ясований основний безпосередній, а також додатковий факультативний об'єкти державної зради.

SUMMARY

In the article there is defined generic object of the crime components under Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine; established the meaning of concepts "national security" and "state security"; clarified the main direct, additional and optional objects of a treason.

12 жовтн. 2012 р.); редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 41–46

13. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / За заг. ред. Є.Л. Стрельцова. – Х: Одиссей – 2009. – 469 с.

14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України/ за ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка– 2-ге вид., переробл. та доповн.- К.: Дакор, 2008. – 1428 с.

15. Климчук О.О. Кримінальна відповідальність за диверсію по законодавству України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / О.О. Климчук. –К., 2002. – 219 с.

16. Наумов А.В. Российское уголовное право: Курс лекций: В 3 т. – Т. 3. Особенная часть (гл. X–XXI) / А.В. Наумов. – 4-е изд., перероб. и доп. – М.: Волтерс. Каувер, 2007. – 656 с.

17. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф.[М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.

18. Качинський А.Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи / А.Б. Качинський; Інститут проблем національної безпеки; Національна академія Служби безпеки України. – К., 2004. – 472 с.

19. Про основи національної безпеки України. Закон України. (ВВР), 2003, № 39, ст.351). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

20. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України :

[монографія] / В. А. Ліпкан. – К. : Текст, 2003. – 600 с.

21. Ільчук Л. Місце і роль воєнної безпеки в системі національної безпеки: політологічний аспект / Л. Ільчук // Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 54–55.

22. Дзьобань О.П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс / О.П. Дзьобань. – Х.: Майдан, 2007. – 284 с.

23. Кримінальне право України. Особлива частина : підруч./ [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-е вид.], переробл. і доп. – Х. : Право, 2010. – 605 с.

24. Анашкин Г. З. Ответственность за измену Родине и шпионаж / Г. З. Анашкин– М.: Юрид. лит. – 1964. – 230 с.

25. Чорний Р. Л. Система злочинів проти безпеки держави за кримінальним кодексом України / Р. Л. Чорний // Університетські наукові записки. – №1 (45). – 2013 р. – С. 261 – 272.

26. Розенберг Д.Н. О понятии имущественных преступлений в советском уголовном праве (объект и предмет посягательства) / Д. Н. Розенберг. – Учёные записки Харьк. юрид. инс-та, 1948, – Вып. III – 176 с.

27. Кримінальне право. Загальна частина: Підручник / За ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – 1112 с.

28. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: АСК, 2001. – 352 с.

29. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 771 с.